

КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

С. О. Костилюва

НОВА РОБОТА З ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

[Рец.: Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Нагорна Л. П. — К. : ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 328 с.]

Наукові студії з історичної пам'яті в світлі подій на Донбасі вже не вкладаються в суто академічний дискурс — вони стали об'єктом великої політики. І в цьому контексті робота знаного науковця Лариси Нагорної має особливу, гостру актуальність. Зазначимо також, що теоретичні студії з історичної пам'яті роблять в Україні лише перші кроки, тож не можна не вітати появу книги, в якій аналізуються феномен історичної пам'яті, його місце і роль у системі суспільних цінностей, а також механізми актуалізації минулого в пізнанні та ідентифікаційних практиках.

Рецензована книга, побудована за проблемно-тематичним принципом, складається зі вступу, чотирьох розділів та післямови.

У «Вступі» розглядається проблемне коло тих завдань, що їх авторка взялася вирішувати в роботі. Дослідниця починає з наголосу на тому, що після певного «буму» пам'яті прийшла перевтома від неї (*fatigue*). Формули «надлишкової», «перенасиченої» пам'яті потрапляють навіть у назви книг. Л. Нагорна зазначає, що видана в різних країнах на теми пам'яті література обчислюється тисячами позицій, але ні когнітивний потенціал мнемоісторії, ані її консолідаційні можливості належно не прояснено (с. 4). Виникає питання: що ж ми вкладаємо в латинський термін *memory*, адже виявлено до 256 типів пам'яті (с. 11). Це і спогад, і пригадування, і культура осмислення, і соціальні дії, спрямовані на збереження спадщини померлих у пам'яті живих. Усталений термін *memory studies* (так названо й журнал, що виходить з 2008 р.) засвідчує не лише міждисциплінарність «досліджень пам'яті», але й тенденцію до концептуалізації відповідної дисципліни з утворенням спеціальних дослідницьких центрів пам'яті (с. 10).

Отже, сформувався певний міждисциплінарний науковий напрям, який спеціально досліджує пам'ять. Він впливається в загальний потік наук про культуру, але зберігає відносну автономність і має власне предметне поле. Водночас із історичними науками пам'ять перебуває в складних, не до кінця з'ясованих відносинах. Не чужа для неї й ідеологія. Що ж до

методів дослідження, то тут простежується спільність підходів із тими, які закріплюються в дискурсології, яка вже виборює статус субдисципліни в системі політичних наук (с. 6).

Перший розділ монографії присвячено розгляду «історичної пам'яті як теоретичного конструкту». Він вміщує два підрозділи: 1.1. «Дискурсивний контекст історичної пам'яті» та 1.2. «Простір пам'яті як сфера метафоричного моделювання».

Розглядаючи проблему визначення поняття «історична пам'ять», Л. Нагорна нагадує, що існують десятки формулювань, причому оцінкові судження варіюються в діапазоні від «просто вдалої метафори» до означення її як свідомо ретрансльованого знання про історичний досвід спільноти, структурної частини індивідуальної й колективної (соціальної) пам'яті, символічної репрезентації минувшини в контексті викликів сучасності.

Серед цього академічного різноманіття авторка вважає найлаконічнішим визначення американського історика А. Мегілла: «модус часового досвіду, сфокусований на минуле» (с. 19). Найближче до визначення суті історичної пам'яті, на її думку, підійшов Й. Рюзен, охарактеризувавши історичну пам'ять як «вітальність і дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в орієнтирних рамках сучасного життя конкретних суб'єктів». Особливості історичної пам'яті Рюзен вбачає у нормативній спрямованості й здатності тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, а також послаблювати тиск невідповідного й суперечливого досвіду на колективну свідомість. «Ідеться про те, що люди мусять пам'ятати, щоб знати, хто вони, і щоб організувати своє життя за визначальними напрямками змін у часі» (с. 19–20).

Чесно кажучи, від цього визначення не лише студент, але й науковець впаде у прострацію. Звісно, справа смаку, але тут можна посперечатися. Коротка фраза А. Мегілла взагалі ні про що нам не каже. А ось щодо Рюзена, то авторці можна було б порадити знайти щось менш заплутане й штучно ускладнене для розуміння. В запропонованому визначенні майже кожна фраза викликає запитання: що таке «вітальність і дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого», що таке «нормативна спрямованість і здатність тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності» — нерідко історична пам'ять живе всупереч корисності, а не навпаки, що таке «організувати своє життя за визначальними напрямками змін у часі» — все це авторка нам не пояснює, як і сам Рюзен.

На нашу думку, визначення поняття «історичної пам'яті», що його подає Марія Ферретті, видається більш вдалим, зрозумілим, конкретним і таким, що щільно пов'язує історичну пам'ять з ідентичністю: історична

пам'ять — це сукупність уявлень про минуле, яке в даному суспільстві, в даний історичний момент стає панівним і утворює дещо на кшталт прийнятого та розділеного більшістю «здорового глузду», довкола якого створено певний консенсус. Пам'ять — це одне з джерел національної ідентичності, почуття належності до певного суспільства, яке завдяки цим загальним місцям і міфам впізнає себе у спільному минулому, а значить і в сучасному (Див.: Ферретти М. Непримириная память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему / М. Ферретти // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. — М. : Новое литературное обозрение, 2005. — С. 135–136).

Надалі в книзі Л. Нагорна зупиняється на аналізі основних функцій історичної пам'яті. До них передусім належить адаптивна: в «образній» формі минуле апелює і до розуму, і до почуттів людини, сприяючи виробленню алгоритму її світовідчуття й поведінки. Йдеться про те, що історичні уявлення мають властивість формувати ціннісні орієнтири й у такий спосіб впливати на суспільну атмосферу та поведінкові стереотипи. Л. Нагорна наголошує, що позитивні цінності закладають духовно-орієнтаційний фундамент суспільного буття, надають сенсу життю індивіда, стимулюють почуття гідності та самореалізації. Але й ті символи і коди, що формуються на основі відчуття втрат і травм як своєрідні «антицінності», також мають регулятивне значення, застерігаючи від повторення минулих помилок (с. 20).

Ще одна важлива функція — ідентифікаційна, яка формує почуття належності до колективного «ми», допомагає в пошуках відповіді на питання, яке порушив іще Г. Зіммель: «Як можливе суспільство».

У найширшому сенсі, Л. Нагорна пропонує розглядати історичну пам'ять як складний феномен суспільної свідомості, що входить як до суспільної психології, так і до ідеології. Вона включає і матеріальні залишки минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення. Тож кожна історична спільнота є своєрідним мікрокосмом, який існує в часі й просторі й на кожному етапі розвитку створює знакову систему, котру з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки (с. 21).

І тут авторка демонструє нам черговий «підводний риф», яких чимало на шляху до розуміння поняття «історична пам'ять». Це так звана дилема, яку сформулював П. Рікер: особиста пам'ять, чи колективна? Строго кажучи, колективна пам'ять — це своєрідний фантом; у біологічному сенсі її не існує — пам'ять завжди індивідуальна. Коли говорять про соціальну, етнічну, конфесійну чи якусь іншу пам'ять, тлумачить Л. Нагорна, мають на увазі радше різновиди колективної обумовленості пам'яті, які, кожний по-своєму, фільтрують індивідуальний досвід, виробляючи кри-

терії істинного й хибного. Той самий досвід, пробуджений у колективних спогадах, у різних людей викликає різні ремінісценції. В пригадування є проблема первинного і вторинного досвіду. Отже, завжди виникає питання: хто узагальнює, хто приводить до спільного знаменника й монополізує спогади, хто намагається маніпулювати історичною дійсністю відповідно до сучасних інтересів і різних типів ідеологій (с. 22).

Тож зазвичай історичну пам'ять вводять у контекст колективної пам'яті. Але у власній пам'яті індивіда є потужний пласт, що базується на усній традиції, сімейних спогадах, особистих враженнях. Вироблені в цій царині ціннісні постулати можуть узгоджуватися з приписами колективної пам'яті, але можуть і протистояти їм. На рівні індивідуальної пам'яті виразніше даються взнаки ностальгійні настрої, утопізм, фантазійність мотивів «повернення». Компенсаторна функція пам'яті тут частіше діє за алгоритмом «надії на чудо»; в пошуку простих рішень утопічні марення об'єктивуються, перетворюючись на консервативні ідеологічні настанови (с. 23).

Узагальнюючи сказане, авторка зазначає, що в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історіописання було безсторонньою фіксацією реальності. «Своя правда» може бути і в народів, і в суспільних груп.

Аналізуючи причини появи й поширення концепту «історичної пам'яті», авторка *volens-nolens* порушує багато дотичних філософських та епістемологічних питань. Зокрема поняття про історичну істину, яке наразі багато науковців схильні взагалі виносити «за дужки». Вважається, що суб'єктивізм історичних джерел робить будь-яке судження водночас і істинним і хибним. Наприклад, неогегельянець Р. Дж. Колінгвуд доводить, що, оскільки в кожній істині є чимала доза «уяви історика», вона за самою суттю є сконструйованою (с. 26). Натомість неопрагматист Р. Рорті взагалі пропонує відмовитися від використання поняття «істина» в історіописанні (с. 26–27).

У другому розділі монографії розглядається «Еволюція теорій і формування простору пам'яті». Авторка наголошує, що досягнути сутність феномена історичної пам'яті неможливо без занурення в її складну концептуалізацію. І тут пояснювальні моделі може запропонувати герменевтика, яка «перекидає між феноменом історії й феноменом пам'яті місток у вигляді семіотики репрезентацій минулого» (с. 71). Філософи трактують герменевтику як особливе мистецтво інтерпретувати тексти шляхом охоплення всіх явних і прихованих смислів. Герменевтична проблема виникає за умови появи труднощів у розшифруванні. Коли йдеться про тексти, які дійшли до нас із минулого, завдання герменевтики полягає в то-

му, щоб поставити дослідника в ті умови, в яких перебували сучасники оповідача, і при цьому піднятися на вищий щабель у тлумаченні джерела.

Реконструкційні гіпотези, які пропонує герменевтика, дають змогу наблизитися до пояснення гідної подиву варіативності теорій пам'яті. Адже в їх конструюванні у різні часи брали участь фахівці різних галузей наукового знання разом з публіцистами, літераторами, мистецтвознавцями. На різних етапах до потоку формування колективної пам'яті вливалися й струмені, породжувані на рівні індивідуальної пам'яті — у формі спогадів, інтерв'ю, сімейних переказів тощо (с. 71).

В цьому розділі Л. Нагорна робить глибокий екскурс в історію, щоб простежити етапи розвитку наукових уявлень про колективну пам'ять від Симоніда до Віко і надалі від Гальбвакса до сучасності.

Окремий інтерес становить підрозділ, у якому аналізується світовий досвід політики пам'яті. Цей напрям досліджень пов'язаний з аналізом ролі політичного проекту й відповідного замовлення на відтворення знань, що забезпечують конкретні політичні цілі. В контексті політики історична пам'ять виступає як функція влади, яка визначає способи подання минулого й систему відповідної символізації й комеморації. Водночас вивчення політики пам'яті створює передумови і для відповіді на ширше теоретичне питання: як створюються колективні спогади й формуються національні символи? (с. 108).

Як зазначає Л. Нагорна, панівні в суспільстві еліти контролюють конструювання уявлень про минуле через спрямування державної символіки включно зі святами й ритуалами, інтерпретаційні схеми найуживаніших наративів, організацію історичної освіти (переважно шляхом держзамовлень на підручники), спрямування музейних експозицій, монументальну пропаганду, топонімічні зміни, утримання місць поховань, зображення символів та портретів на банкнотах і поштових марках тощо. «Індустрія пам'яті» повсюдно має тенденцію розширюватись, не в останню чергу під впливом засобів масової інформації, літератури, мистецтва (с. 108).

До розробки стратегій історизації (як правило, з вилученням занадто травматичного — колективного й індивідуального — досвіду з системи суспільних комунікацій) вдаються всі країни, які вважають пріоритетом соціалізацію молодих поколінь. Кожна з них має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями «Vergangenheitsbewältigung» («подолання минулого») або «Vergangenheitspolitik» («політика минулого»). Німеччина першою вдалася до усталення поняття «політика минулого» на означення цілеспрямованого державного впливу на пам'ять і колективну ідентичність політичними засобами. Саме тут у глосарії політики з'явилися й такі конкретні й обмежувальні терміни як «Wiedergutmachung».

chung» («відшкодування вини») та «Berührungverbot» («табу доступу»).

Як справедливо наголошує авторка, нині термін «політика пам'яті» в тій його смисловій іпостасі, яка стосується державної сфери впливу, дедалі більше трансформується в поняття «історична політика». Його широко застосовують у Польщі, де предметом історичної політики є встановлення державних свят, ритуалів, патріотичних обрядів, визначення місць національної пам'яті, присудження відзнак, упорядкування назв вулиць. Охоплює вона і весь комплекс музейної та меморіальної політики включно з затвердженням шкільних програм і підручників (с. 109).

Ще одним важливим питанням, яке порушується в книзі, є т. зв. стратегії історизації та пошук шляхів узгодження «конфлікту» пам'ятей. Повсюди у світі такий пошук іде в кількох річищах. «Архітекторами примирення» виступають спільні двосторонні комісії істориків (німецько-французькі, польсько-німецькі, польсько-чеські, польсько-українські та ін.), робота над спільними підручниками (франко-німецький, запроваджений у школах 2006 р.). Важливе місце в цьому контексті посідають транснаціональні дискусії, робота Інститутів національної пам'яті тощо, які створюють умови для обміну ідеями й концептами, узгодження суперечностей, урегулювання конфліктних ситуацій. Використання в політиці пам'яті різних стратегій історизації залежить від того, які завдання при цьому ставляться — досягти консенсусу шляхом примирення чи, навпаки, повторно відкрити деякі аспекти «вітчизненої» історії (с. 130).

Одним із позитивних прикладів співпраці можна назвати роботу спільної польсько-української комісії, яка вже 15 років поспіль опікується видавничою серією «Польща та Україна в 30–40-х рр. XX ст. Невідомі документи спеціальних служб». Видано вже 8 величезних томів, йде напружена робота ще над двома. Недоступні донедавна документи — красномовне свідчення того, що, за точним визначенням вітчизняного фундатора групи Ю. Шаповала, «історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилами». Хоч якими жахливими й контраверсійними можуть бути сюжети, зафіксовані в документах, доброзичлива атмосфера, що панує у спільній групі, завжди допомагає знаходити порозуміння в їх підборі й трактуваннях. Навіть, коли йшлося про волинську трагедію 1943 р., наголошує Л. Нагорна, групі вдалося не потрапити в полон маніхейської традиції з поділом на «хороших» і «поганих» учасників подій. І саме архівні джерела дали змогу показати, що «криваве протистояння було детерміноване польським і українським обоюстороннім екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні і це — як і будь-яке насильство — підлягає засудженню», — висновує Л. Нагорна.

Окремо розглядається у монографії проблема «Битви за минуле» в Україні. Держава, що доволі несподівано здобуває незалежність, наголошує авторка, опиняється в непростій ситуації проєктивного вибору. Від курсу, який вона обере, цілковито залежить система функціонування й відтворення позитивних ціннісних уявлень для забезпечення оптимального розвитку соціалізації й ідентифікацій. Опора на минулий досвід потрібна при цьому не стільки задля його критичного осмислення, скільки для мобілізації позитивної суспільної енергії та її спрямування на самоорганізацію й відповідальність (с. 133). Наводяться думки з цього приводу українського науковця М. Панчука, який акцентує на двоїстості історичної пам'яті в її вітчизняному варіанті. З одного боку, вона має забезпечувати владі легітимність, а це диктує необхідність постійно дбати про конструювання колективного «ми». З другого боку, вона має рахуватися з суспільними поділами й різними уявленнями певних суспільних груп про минуле, і тут також на перший план виступають консолідаційні цілі. Однак гра політичних сил на розбіжностях у ставленні до найдраматичніших сторінок минулого поглибила лінії розколів та протистоянь у країні. «У такому контексті можна говорити про маніпулятивну політику пам'яті, характеризуючи в такий спосіб дії політичних сил, що набирають особливого розмаху під час загострення політичної боротьби, особливо напередодні виборів». Однак небезпечність таких маніпуляцій з погляду перспектив становлення модерної політичної нації вітчизняний істеблішмент усвідомлює недостатньо (с.134).

Авторка, яка писала книгу за часів президентства Віктора Януковича, доволі критично оцінює політику пам'яті попереднього президента, Віктора Ющенка. «Те, що у міфологізованих версіях української національної ідеї, стверджує вона, радянська історія була від самого початку демонізована як антиукраїнський проєкт, що нібито не мав жодних джерел і передумов у самому українському житті, а був нав'язаний із зовні, створило основу для офіційної лінії на “перереформатування” національної пам'яті у руслі гіпертрофування ролі українського визвольного руху у створенні української незалежної держави». «Саме тому настільки контраверсійними виявилися результати політики пам'яті часів президентства В. Ющенка, — зазначає Л. Нагорна, — включно з відкриттям музею радянської окупації чи засудженням найвищого сталінського керівництва Київським апеляційним судом» (с. 142–143). Далі вона цитує історика В. Кравченка, який зазначив, що «ця непродумана, хаотична, відверто аматорська політика запам'яталася хіба що своєю некомпетентністю та рефлексивною імпровізацією. Вона не лише поглибила політичне протистояння в суспільстві, а й продовжила девальвацію й дискредитацію символічного капіта-

лу національно-державного “українського проекту” або того, що від нього лишалося. Її наслідком стало відчутне зростання впливу російської політики пам’яті на українське суспільство» (с. 143). Однак дозволимо собі не погодитися з такою думкою. Навряд чи саме політика В. Юшенка стала причиною зростання російського впливу на Україну за часів В. Януковича. Так само, як і не стала вона об’єктивно причиною «девальвації й дискредитації символічного капіталу національно-державного “українського проекту”», радше навпаки. У світлі тих подій, що відбулися й відбуваються нині в Україні, зроблені в монографії Л. Нагорної оцінки не видаються вельми переконливими.

Третій розділ книги носить назву «Історико-пізнавальний процес і простір пам’яті». Попервах авторка розглядає тут проблеми, що склалися між історією і пам’яттю. Генетичний зв’язок історії з пам’яттю, зазначає вона, настільки очевидний, що історичну пам’ять часто ототожнюють з історичним пізнанням як таким. У всякому разі, на побутовому рівні історія й історична пам’ять перебувають в одній площині, й питання про можливість конфронтації між ними навіть не виникає. На думку П. Нора, ці два поняття далекі від того, щоб бути синонімами. Пам’ять — це завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує; зрештою, існує стільки пам’ятей, скільки суспільних груп. Як абсолюти і жива субстанція, пам’ять завжди перебуває в еволюції, вона відкрита діалектиці забування й амнезії. Внаслідок чуттєвої природи пам’ять уживається лише з деталями, зручними для неї.

Що ж до історії, то це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає. Як інтелектуальна й світська операція вона апелює до аналізу й критичного дискурсу. Пам’ять вміщує спогади у сферу священного, історія виганяє його звідти. Пам’ять завжди підозріла для історії, і справжня місія останньої полягає в тому, щоб руйнувати й витісняти пам’ять. «Історія є делегітимізація пережитого минулого». Зрештою вона здійснює внутрішнє перетворення історії-пам’яті на історію-критику (с. 160).

Непросто відносини між історією й історичною пам’яттю, зазначає авторка, змушують істориків дедалі частіше дискутувати на теми сенсу історії та її інтерпретаційних можливостей. Показовим з цього погляду слід вважати започаткування серії книг під загальною назвою «Надаючи смисл історії. Дослідження з історичної культури та міжкультурної комунікації» (с. 162).

Л. Нагорна констатує, що поки завдання «повернути пам’ять під контроль істориків» виявилось не під силу навіть французам, які назвали семитомний проект «Франція — пам’ять» (в іншому перекладі — «Пам’ят-

ні місяця»). Понад те, їм, зрештою, довелося визнати, що навіть образ Орлеанської діви не може однозначно слугувати консолідації нації. В Домремі, Руані, Парижі, Орлеані Жанну д'Арк згадували по-різному. Для роялістів і ультракатоликів вона була рятівницею короля, республіканці закидали їй невміння користуватися містичним даром; ім'я Жанны носили загони Опору, але водночас її поважали й солдати вермахту як борця з невисвистими англійцями. По-різному й у різних цілях можна використовувати будь-яке з «місць пам'яті» (с. 164).

Для розуміння цього феномену, відзначає авторка, важливо знати, що, на відміну від пам'яті як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під промінь прожектора і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз робить, як правило, людина небезстороння. Керуючись власною системою цінностей, вона сама обирає «точку відліку» в підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуха «оціночна бінарність» (біле — чорне, добре — погане) заважає бачити півтони і нюанси. Плюси на мінуси й навпаки змінюються напрочуд легко, і саме це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю, заважає Л. Нагорна (с. 164).

В цьому розділі авторка детально аналізує вплив міфів на історичну пам'ять, а також ідеологію і пам'ять.

Четвертий розділ носить назву «Історична пам'ять як ресурс самоідентифікації». В ньому розглядаються проблеми історичної свідомості, історичної компетентності й національної ідентичності, а також культури та етики історичної пам'яті.

Передусім Л. Нагорна привертає нашу увагу до того, що категорія «історична свідомість», яка належить до розряду часто вживаних не лише в політичних та наукових дискурсах, але й на побутовому рівні, є, однак, чи не найменш концептуалізованою в предметному полі історичної науки. У вітчизняній термінопрактиці це є тим більш дивним, що ця категорія — одна з тих небагатьох складових понятійного інструментарію соціогуманітаристики, які знайшли місце в Конституції України. Фахівці вважають категорію «історична свідомість» ключовою в системі дидактики історії. Але, якщо це так, то не лише структура та функції історичної свідомості, але й її вікові, ситуаційні, регіональні особливості заслуговують в аналізі ідентифікаційних практик на значно більшу дослідницьку увагу. Історичну свідомість часто розглядають в одному ряду з історичною пам'яттю — аж до цілковитого ототожнення понять. Навряд чи такий підхід можна визнати коректним, вважає авторка. Історична свідомість —

поняття незрівнянно ширше і за часовими, і за просторовими параметрами (с. 237).

У висновках підсумовано головні ідеї дослідження.

Зазначимо, що робота Л. Нагорної — це внесок в українську гуманітаристику. Праця має не лише значне академічне, але й політичне значення. Звичайно, рецензована книга не позбавлена окремих недоліків. Мають місце певні редакційні та мовні огріхи. Так, уже на першій сторінці вступу з помилкою написано слово «втома» — «fatigue», замість «fatigue» (с. 4). Слід також зазначити, що в роботі майже не використовується англійська література та фахові журнали. Книгу написано переважно на російських матеріалах, які в масі є продуктом переробки західних авторів та концептів, і це, до певної міри, підважує рецензовану працю. Отже, повторюється стара біда українських дослідників: отримувати інформацію не від першоджерела, а вже перероблену, адаптовану.

Загалом монографію присвячено надзвичайно важливій і майже не розробленій темі, вона має наукове і практичне значення. Отже, рецензована монографія заслуговує на позитивну оцінку. Не маємо сумнівів, що книга авторки не тільки стане в нагоді професіоналам-історикам, але й зацікавить широке коло читачів.